

<<ՍԵՎԱՆԻ Խ.ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԱՎԱԳ ԴԴՐՈՑ>>

**ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍԱԿՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ
ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022**

ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ - Էպոսի դերը անձի արժեքային համակարգի ձևավորման և զարգացման գործընթացը

ԱՌԱՐԿԱ - Հայոց լեզու և հայ գրականություն

ՀԵՂԻՆԱԿ - Փառանձեմ Օհանյան

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ - Ճամբարակի ավագ դպրոց

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ԷՊՈՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՎԱԳՆԵՐ

«Սասունցի Դավիթ» կամ «Սասնա ծռեր» էպոսը հայտնաբերողը եղել է հայ բանագիտության մեծ երախտավորը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը¹ : Այս երևույթի հայտնագործումը խիստ բնորոշ է մտավոր մի գործչի համար, որի ողջ ստեղծագործությունը նպատակ ուներ ամեն հայի, հատկապես նոր բարձրացող սերնդի գիտակցության մեջ ամրապնդել ազգային ինքնագիտակցություն ու հայրենասիրություն: Իր սրբազան նպատակը նա շարադրել է «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» գրքույկի ծրագրողի խոսքի մեջ: «Գրոց ու բրոց» ուշագրավ խորագիրն ազդարարում է հեղինակի թարմաշունչ ու նոր դիմումի արտասովոր բնույթը: Իր հիանալի գրքույկը Գ. Սրվանձտյանցը համարում է յուրօրինակ նվեր ողջ հայ ժողովրդին. նրանում հավաքված նյութերը ներկայացնում են հայի ոգին, հողը, ջուրը, այն ամենը, ինչը հային պահում է հայ: Չէ՞ որ դարեր ի վեր բռնակալները հազար ու մի խորամանկությամբ փորձել են արմատախիլ անել հայ ազգին, ջնջել նրան աշխարհի երեսից. «Անկարելի է գտնել աշխարհ մը և ազգ մը, որ համեմատվի հայուն և յուր երկրին, որ այնքան ավեր, մահ, սուր, ուրացություն, արյուն, գերություն կրած լինի, ու նորեն ցայսօր ապրի»²:

Որքա՞ն մարգարեական են հնչում իսկական հայրենասերի տազնապները: Նա զգում էր ցեղասպանության՝ դամոկլյան սրի կախված լինելը հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի գլխին և իր անմնացորդ բանահավաքչական ու բանագիտական եռանդով փրկում էր բանահյուսական գանձերը՝ ի պահ տալով ապագա սերունդներին: Եվ դրանց մեջ էր հայ բանահյուսության մեծագույն գանձը՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը:

Էպոսի բնագիրը տպագրելու հանգամանքները հայտնի են դառնում հենց բանահավաքի գրածից: Իմանում ենք, որ բանագետը երեք տարի հետամուտ է եղել հայ հերոսական էպոսի բանավոր շարադրանքը գտնելուն, և վերջապես նրա ջանքերը պսակվել են հաջողությամբ. Մշո դաշտի Առնիստ գյուղի երեսփոխան Կրպոն արժանավոր Օհան վարդապետի միջոցով ներկայացրել է բանագետին: Երեք օր նա խնամել է Կրպոյին, պատվել, պարգևատրել և վերջապես գրառել է նրա պատմածը:

---

¹ Գարեգին Սրվանձտյանց անուն-ազգանունը բանագետը ստացել է 1857թ., երբ սովորում էր Խրիմյան հայրիկի հիմնած Կարագա վանքի ժառանգավորաց վարժարանում. «Այստեղ նա առաջին անգամ կարդում է Եղիշեի «Վարդանանց պատմությունը», խանդավառվում Վարդանանց քաջերի հերոսական սխրանքներով: Այստեղ էլ նա փոխում է իր մկրտության անուն-ազգանունը և Վարդան Մամիկոնյանի անվեհեր զինվորներից մեկի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի անուն-ազգանունով, իրեն կոչում Գարեգին Սրվանձտյանց» (Տե՛ս Գ.Սրվանձտյանց, Երկեր, հ.1, Երևան, 1978, էջ 8): ² Նույն տեղում, էջ 29:

Ասացողը խոստովանել է, որ իր իմացածը թերի է, և վարպետն առավել երկար էր պատմում, իսկ էպոսի որոշ հատվածներ ասվում էին երգով:

Գ. Սրվանձտյանցն իր նախաբանով ճշգրտորեն ու հիմնովին սկզբնավորում է հայ էպոսագիտությունը, որն ունեցավ մեծ ապագա, միջազգային ճանաչում, և նրա կատարածը այսօր էլ շարունակում են նոր էպոսագետներ:

Բանահավաքն ունի նաև այսպիսի խոստովանություն. «Այս գործիս հրատարակությունը հասկացողին համար արժեք կ'ունենա, բայց կարծեմ արհամարհողներ ավելի պիտի լինին և այպանողներ, ոչ միայն այս գրածին կտորը, այլ ամբողջ սույն գրքույկը, ընդ որ և իմ անձը: Ասոնք հասկացողներն են: Բայց մեր փույթը չէ: Քաջալերված կը համարիմ զիս, եթե համրանքով քսան հոգի կեթ լինին հավանող այս գործուն, և կը շարունակիմ, իրախույս տալով այլոց որ՝ հետևին, աշխատասիրեն ձեռք բերել, ի լույս ածել այսպիսի գրվածքներ»²:

Բանագետն իրավացիորեն նշում է, որ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջին ճյուղն իր արմատներով ձգվում է դեպի նախաքրիստոնեական ժամանակները և արձագանքն է Աստվածաշնչի Հին կտակարանում զետեղված այն փաստի, թե Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդիները՝ Ադրամելեքն ու Մանասարը, սրով սպանում են իրեց հորը և փախչում Արարատի երկիրը:³ Գ. Սրվանձտյանցը վկայում է, որ Աստվածաշնչի այդ դեպքը նույնությամբ պատմում են և՛ Մովսես Խորենացին, և՛ Թովմա Արծրունին:

Մովսես Խորենացի

«Մենք կարծես մոռացության տվինք Սենեքերիմի մասին (խոսել): Որովհետև Նաբուգոդոնոսորի թագավորությունից ութսուն, քիչ ավելի կամ պակաս տարի առաջ՝ այս Սենեքերիմը Ասորեստանի թագավոր է եղել, նա, որ Երուսաղեմը պաշարեց հրեաների Եզեկիա առաջնորդի ժամանակ: Նրա որդիները՝ Ադրամելեք ու Մանասար, նրան սպանելով, փախան եկան մեզ մոտ»⁴:

Թովմա Արծրունի

1. «Այնուհետև Սենեքերիմի որդիները՝ Ադրամելեքն ու Մանասարը, սպանեցին իրենց հորը և ուժեղ զորագնդով եկան Միմ լեռը, որն իր անունն ստացել էր իրենց նախահայր Սեմի անունից»⁵:

2. «Սենեքերիմի երկու որդիները՝ Ադրամելեքն ու Մանասարը, Ասորդանիսին թագավորեցնելու պատճառով նախանձեցին, չարացան և սրով սպանեցին իրենց հորը,

² Նույն տեղում, էջ 86:

³ Դ, Թագավորաց, 19, 36: Տե՛ս նաև Բ, Մնացորդաց, 32, 21:

⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1981, էջ 83:

⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 32:

որը թագավորեց 18 տարի: Իսկ իրենք, ինչպես ասվում է, գնացին հյուսիս-արևելք և ավելի վերև»⁶:

Գ. Սրվանձոյանցը հստակեցնում է էպոսում հիշատակված աշխարհագրական անունների տեղագրությունը, ներկայացնում հեթանոսական ու քրիստոնեական հավատալիքների միախառնումը: Նա արդեն կոսահում է, որ հայ ժողովրդական հերոսական էպոսի գլխավոր դեմքը Սասունցի Դավիթն է, որն անսահման ուժի տեր է, և ըստ էպոսի՝ նրա նետած գուրգը դեռ շարունակում է թռչել տիեզերքում: Էպոսի դյուցազունների համար կարևոր է քրիստոնեական երդումը՝ «Հացն ու գինին, տերն կենդանի»: Հացը Հիսուս Քրիստոսի մարմինն է, իսկ գինին՝ նրա արյունը:⁷ Էպոսում կա նաև հավատը, թե Հիսուսը հավերժ կենդանի է:

Գ. Սրվանձոյանցը նկարագրում է Դավթի անվեհերությունն ու վեհանձնությունը Մսրա Մելիքի դեմ կռվելիս, նաև Խանդութի քաջությունը և նվիրվածությունն իր սիրեցյալի հանդեպ: Միաժամանակ շեշտում է Դավթի մտերմությունը հասարակ գեղջուկների հետ:

Սրվանձոյանցն անձամբ տեսել է Մհերի դուռը, որն «ամենալերջ քար է, գոր տաշեր և կոկեր են մեծ դռան ձևով և վրան բնեռագիրեր գրած են, խիստ հստակ»⁸:

Փոքր Մհերին համեմատում է հեթանոսական աստծու հետ և թեականորեն բաղդատում Միթրայի և արեգակի պաշտամունքի հետ:

Գ. Սրվանձոյանցին հետաքրքրում են Սասունցի Դավթի՝ ազգային սիրված հերոսի բնավորության հիմնական գծերը՝ քաջություն, հայրենասիրություն, նվիրում իր ժողովրդին, հոգատարություն դեպի աշխատավոր մարդը, վեհանձնություն և մեծահոգություն:

Ժողովրդական էպոսներն ամեն մի ազգի հայրենասիրական խոր զգացման հավաքական դրսևորումն են: Այդ վկայում են տարբեր ժողովուրդների էպոսներին տրված նշանավոր մտավորականների գնահատականները:

Ռուս հին գրականության նշանավոր գիտակ Դ.Լիխաչովը «Ասք Իգորի գնդի արշավանքի մասին» պատմական և բանահյուսական ծագում ունեցող երկի մասին գրում է. «Մերը հայրենիքի և ռուսական հողի նկատմամբ համակում է «Ասքի» ընթերցողին»⁹: Դերենիկ Դեմիրճյանն էլ «Ասքի» հայերեն թարգմանության առաջաբանում հիշեցնում է, թե «Հայ ընթերցողի համար հարազատ են «Ասքի» հնչյունները: Հայ ժողովուրդը մի անգամ չէ միայն, որ կանգնած է եղել արևելքի հեղեղների առջև և ոչ սակավ երգել է իր անհավասար կռիվը պատմության բերած արհավիրքների դեմ»¹⁰:

⁶ Նույն տեղում, էջ 59:

⁷ Մատթեոս, ԻԶ, 27-29:

⁸ Գ. Սրվանձոյանց, Երկեր, հ.1, էջ 87:

⁹ «Слово о полку Игореве», Москва, 1987, с. 20. («Сила любви к родине, к Русской земле, покоряет читателей «Слова»).

¹⁰ «Ասք Իգորի արշավանքի մասին», Երևան, 1985, էջ 5:

Սրվանձտյանցի գրառումից հետո սկսվել են էպոսի նոր պատումների որոնումներ ու գրառումներ: Դրանց մեջ հատկանշական է Մանուկ Աբեղյանի գրառած տարբերակը: Աբեղյանը, բնականաբար, բարձր է գնահատում Գարեգին Սրվանձտյանցի կատարածը և նախքան իր գրառած տարբերակը ներկայացնելը խոսում է հայ ժողովրդական նոր վեպի «մեծ ընդարձակության» մասին և նույնիսկ ակնարկում է վերջինիս ոչ թե երեք կամ չորս, այլ քառասուն ճյուղ ունենալու մասին: Նրա կարծիքով, իր գրառած պատումը ոչ միայն լրացնում է Գ. Սրվանձտյանցի տարբերակը, այլև բուրբովին նոր գեղարվեստական արժանավորություն է արձանագրում: Դավթի ճյուղում բանագետը տեսնում է հայ հնագույն դյուցազներգությունների կնիքը, միևնույն ժամանակ նաև միջին դարերի հայոց պատմական կյանքը, որում շեշտված են ընտանեկան հարաբերությունների պատկերները:

Մանուկ Աբեղյանը, հավատարիմ մնալով «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ժողովրդական տաղաչափությանը, այն տողատում է, սակայն, նրա կարծիքով, իր տողատած չափածո բնագիրը երբեմն ունի թույլ հատվածներ, որը պայմանավորված է ասացողի՝ վեպի որոշ հատվածներ մոռացած լինելու փաստով: Ահա Աբեղյանի տողատած վեպից մի հատված, որը պատմում է, թե ինչու է Դավիթը կոչվում Թլոր.

Մեկ սենի կրակ, մեկ սենի ոսկի, Բերին,
դրին հեռջեվ Դավթին:
Դավիթ ձեռ էտու, տը տաներ տախ ոսկին,
Ասծու հրամանքիվ՝ հրեշտակ ձեռ կանեց, էտու կրակին:
Էնու մատ էրիցավ, կրակ կպավ մատին. էտու
լեզվին՝ լեզուն էլ էրիցավ.
Որ լեզուն էրիցավ՝ լալ էլավ քիչ,-
Անուն դրին Թլոր Դավիթ:¹¹

Այս նույն հատվածը համահավաք բնագրում ունի հետևյալ պատկերը.

Բերին, գԴավիթ դրին սեղանի մոտ.
Ոսկին մի կողք լցրին, կրակ մի կողք:
Դրին Դավթի առջև, ասին.
-Դավիթ, ա՛ռ, ա՛ռ, ո՛ր մեկ կուզես:
Դավիթ իր ձեռ պարզեց ոսկուն,
Հրեշտակ ձեռնեն բռնեց, տարավ դեհ կրակ:
Իր մատ որ կրակին կըպավ, կրակ կպավ մատին.
Մատ էրելով՝ տարավ բերան, լեզու՛ն էլ երեց:

¹¹ «Սասնա ծռեր», Ժողովրդական վեպ, Աշխատությամբ Ս.Հարությունյանի, Երևան, 1974, էջ 315: Տեղին ենք համարում տալ որոշ բարբառային բառերի թարգմանությունը ըստ բնագիրը պարունակող հատորի բացատրական բառարանի: Սենի-սինի, սկուտեղ: Տախ-դեպի, կողմ, դեհ: Լալ-համր: Թլոր-թլվատ, կակազ:

Տղան վրժժա՛ց, էլաց:
Կրակ բերնեն դո՛ւրս հանեցին:
...Հալա լեզուն էլ էրեց, էլավ թլոր:¹²

Այս երկու տարբերակներին հետևում են նորանոր գրառումներ՝ Սարգիս Հայկունու, Երվանդ Լալայանի, Արտ.Աբեղյանի, Ստ.Կանայանցի և ուրիշների:

Խորհրդային տարիներին Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի գլխավորությամբ Հայաստանի տարբեր շրջաններում ապրող գաղթականներից գրառվում են նոր տարբերակներ: Դրա արդյունքում 1936, 1944, 1951թթ. հրատարակվում են «Սասնա ծռեր» էպոսի երեք հատորները: Իսկ 1977-ին Սարգիս Հարությունյանը հրատարակում է «Սասնա ծռեր» էպոսի 10 լավագույն պատումները՝ գիտական վերջաբանով ու բառարանով, անվանացանկով և ծանոթագրություններով:

Այժմ հայտնի են «Սասնա ծռեր» էպոսի շուրջ 150 պատումներ: Դրանց զգալի մասը տպագրված է: Մակայն դպրոցում և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ուսուցանվում է «Մասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք բնագիրը, որը լույս տեսավ 1939 թվականին՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու մեծարժեք նախաբանով և առավել բարձրարժեք ծանոթագրություններով: Ահա թե ինչ է գրում Ֆ.Ֆեյդին «Մասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք բնագրի վերաբերյալ. «Կարդալով այս ծավալուն ու հոյակապորեն ստեղծված էպոսը՝ կարելի է մտածել, թե այն գերազանց գիտնականների վերաձուլած մի ծաղկաքաղ է: Նման բան չկա: Հանձնախմբի անդամները վերաշինել են բնագիրը բանասիրական մանրակրկիտությամբ և գիտական ընդունված խստությամբ: Նրանք չեն ավելացրել անգամ մի տող՝ ծայրը ծայրին բերելու համար: Ողջ բնագիրը ժողովրդական մայր երակից է»¹⁴:

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին էպոսին կցված իր նախաբանում նշում է, թե ովքեր էին այն հմուտ բանագետները, որոնք կազմեցին 1939թ. տպագրված բնագիրը: Նրանք են Մանուկ Աբեղյանը, Գևորգ Աբովը և Արամ Ղանալանյանը:

Էպոսի համահավաք բնագրի վերջում դրված են բարբառային բառերի բացատրական բառարան և էպոսում նշված վայրերի անունները:

¹² «Մասունցի Դավիթ», Հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1961, էջ 148:

¹⁴ Ա.Դոլուխանյան, Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, Երևան, 2008, էջ 185:

«Մասունցի Դավիթ» էպոսի դարավոր պատմությունն ապացուցում է, թե ինչպես է բանահյուսական այդ գանձը դարեր ի վեր ոգևորել հայ ժողովրդին, իշխել նրա մտքի ու սրտի վրա և հասել նոր ժամանակներին ու այսօր էլ իր գաղափարներով խիստ այժմեական է և հուզիչ:

Ուսուցիչը պարտավոր է այնպես ներկայացնել էպոսի գլխավոր կերպարներին, որ նրանք ազդեն աշակերտի, նաև ուսանողի սրտի ու մտքի վրա:

«Филологический анализ художественного текста» գրքում խորհուրդ է տրվում գեղարվեստական բնագիրը կարդալ դանդաղ և ներթափանցել նրա իմաստային խորքերը, որովհետև կենտրոնացած և ուշադիր ընթերցումը երևան է հանում բնագրի դժվար հատվածները և անհասկանալի մասերը դարձնում է հասկանալի:¹³

Այս դրույթը շատ կարևոր է ուսուցչի համար: Նա վերցնում է էպոսի որևէ կարևոր հատված, դանդաղ կարդում դասարանում և առաջարկում աշակերտներին կամ ուսանողներին բացատրել, թե ինչպես են հասկանում նրանք այդ հատվածը: Բերում ենք հարմար հատվածը էպոսից. այն պատկերում է Փոքր Միերի ծնունդը: Բարուրելիս նորածին Միերին փաթաթում են գութանի շղթաներով, սակայն նորածինն օրորոցում ճակոտում է, և շղթաները կտոր-կտոր են լինում.

Դե՛հ, Դավթից ու Խանդութից   Մանդր
տղա հո չ'ըլներ...
Տեսան որ՝ Ազնանցորդի՛ է:
Համա տղան, որ կը լողկըցուցեն,
Տեսան՝ մեկ ձեռ խուփ է:
    Ինչ ճար արին – չարին,
    Տղի ձեռ չը բացվավ,
    Քաղաք քաղքով չեն կա՛րնա էնոր ձեռք բանա.
    Վաչոն էլավ իրեն ահուն,
Նամակ գրեց Դավթի քեռուն.
«Թորոս, աչքդ լուս ըլնի.   Դավթին
տղա մի էդեր է,   Մենակ մի ձեռք
խեղ է»:
    Թորոս որ էդ նամակ կարդըցավ,   Էլավ,
    հեծավ Վեցոտնեն Լազգին,   Էկավ, հասավ
    Կապուտկոդ.
    Էկավ, Վաչոյի տուն,   -
    Հըլա տղի բարուր տվեք,   Աչքեմ
    իմա՛լ տղա է:
    Թորոս առավ ըզտղան, տեսավ,
    Զմանուկի ձեռք մաժեց, մատներ բացվան.

¹³ Н.М.Шанский, Ш.А.Мамедов, Филологический анализ художественного текста, Москва, 2010, с. 7-8.

Տեսավ, կաթ մի արուն ձեռքի մեջ.

Ասաց.- Հա՛յ, հա՛յ, թե քար էսօր մուտ տա, մուտ տա,

Հող չի կարնա պահի,   Չաշխարք
արեր է կաթ մի արուն,   Դրեր է
ձեռքին:

Թէ որ էղի մնաց,

Էդոր մոտեն գարմանալի բան տ'էլնի:

Մնաց էրկու - իրեք օր,   Խանդութ
տղան էտու կնքել,   Անուն էղիր Մհեր
(էջ 285):

Լույս աշխարհ գալու պահից արդեն կանխորոշված էր Փոքր Մհերի ճակատագիրը: Եթե ուսանողը կամ աշակերտը կարդացել է էպոսի չորրորդ՝ «Փոքր Մհեր» ճյուղը, կհասկանա, որ Քեռի Թորոսի կանխագուշակումը մարգարեական էր:

Ուսուցիչն ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ Մհերին հետաքրքրելու է ոչ միայն իր երկրի, այլև հանուր մարդկության ճակատագիրը: Նա դառնալու է մարդկության չար ուժերի դեմ կռվող խիզախ մարտիկը, սակայն պարտվելու և փակվելու է Ագռավաքարում՝ մարդկության երջանիկ օրերի հույսով: Ահա թե ինչ է բացատրում Մհերը Ագռավաքար մտած հովվին.

Քանի աշխարք չար է,

Հողն էլ դալբցեր է,

Մեջ աշխարքին ես չեմ մնա:

-Որ աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,

Երբոր ցորեն էղավ քանց մասուր մի,

Ու գարին էղավ քանց ընկուզ մի,

Էն ժամանակ հրամանք կա, որ էլնենք էդտեղեն:

Հովիվ որ դուրս կ'էլնի,

Քար կը գա, կը հասնի իրարու (էջ 320):

Ուսուցիչը կամ դասախոսը փաստում է, որ Մհերի կերպարի նախատիպը եղել է հեթանոս հայերի կիսաստված Արտավազը, որին սպասում էին հայերը լավ օրերի հույսով. «...այնպես էլ դևերի մոլորությունը խաբեց կռապաշտներին, թե Արտավազ անունով մեկը բանտարկված է դևերի կողմից, որը մինչև այժմ կենդանի է, նա էլ էլնելու և տիրելու է աշխարհը»¹⁴: Այս փաստը պերճախոս վկայություն է այն բանի, որ մարդկային մտածողության դրսևորումները փոխանցվում են դարեդար՝ ենթարկվելով որոշ փոփոխությունների:

¹⁴ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1970, էջ 80-81:

Կերպարների ուսուցման ժամանակ ուսուցանողը հատուկ նշում է «Մասունցի Դավիթ» էպոսի կերպարների բազմազանությունը: Դրանք գլխավոր են, նաև երկրորդական ու դրվագային:

Մասնա դյուցազունները, նրանց կանայք ունեն շատ ընդհանուր գծեր, սակայն խորապես անհատականացված են: Հարկավոր է առանձնացնել դյուցազունների ու նրանց կանանց կերպարների այն տարբերիչ գծերը, որոնցով նրանք դառնում են առավել հետաքրքիր:

Մանասարի կերպարի համար ուշագրավ դրվագ է նրա՝ տիտանական ուժի տեր դառնալը: Մանասարը մտնում է ծովը, տեսնում գեղեցիկ պալատ պարտեզով: Այնտեղ գտնում է ծովային ձիուն՝ Քուռկիկ Ջալալուն, որի վրա կախած էր Թուր Կեծակին, և դրան էլ ավելանում է Խաչ Պատերազմին: Մանասարն այնպիսի հսկա է դառնում, որ Բաղդասարն այլևս նրան չի ճանաչում:

Մանասար քշեց զձին, բաղչով կ'երթար,
Է՛լի ճամփին ծով բացվեց, Մեկ
էլ տեսավ ծովու երես, Դուրս
էլավ, որ գա աղբոր մոտ:
Աղբեր գետին նստած կը լար.
Տեսավ՝ մեկ սար էլեր սարի վերա, կը գա (էջ 42):

Մեծ Մհերի կերպարը ներկայացնելու համար խիստ բնութագրական է առյուծին պատռելու տեսարանը: Նախ. բացահայտվում է Մհերի հոգատարությունն ու պատասխանատվությունը սեփական ժողովրդի նկատմամբ (չէ՞ որ երկրին սպառնում էր սովը) և երկրորդ՝ Մեծ Մհերը՝ որպես խիզախ առաջնորդ, ինքն է լուծում իր երկիրը առյուծից ազատելու խնդիրը:

Մհերի հետ գնացած մարդիկ հեռու կանգնան.
Մհեր մենակ գնաց:
Գնաց, ինք ու առյուծ առան իրար:
Մհեր կանչեց.- Հացն ու գինին, տեր կենդանին:
Կանչեց, մի ձեռ թալեց էդ առյուծի վերի ծնոտ,
Մյուս ձեռ թալեց ներքի՛ ծնոտ,
Ճղեց էդ առյուծ մեջտեղեն, Արեց
էնոր երկու կտոր:
Մեկ դրեց ճամփու էս դին, մեկել՝ էն դին (էջ 106):

Մասունցի Դավթի կերպարը ամենագլխավորն է. այդ կերպարում առկա են հայ ժողովրդի ազգային բնավորության լավագույն գծերը:

Հեգելը խոսել է Հոմերոսի «Իլիականի» կերպարների մասին և խիստ դիպուկ բնութագրել հունական էպոսի գլխավոր հերոսին՝ Աքիլլեսին. «Հոմերոսի մոտ. օրինակ, ամեն հերոս իրենից ներկայացնում է մարդկային գծերի և հատկությունների կենդանի ամբողջություն: Աքիլլեսն ամենաերիտասարդ հերոսն է, բայց նրա պատանեկան ուժին հատուկ են, հիրավի, ուրիշ մարդկային գծեր, և Հոմերոսը մեր առաջ բացում է նրա բնավորության գծերի բազմազանությունը՝ նրան դնելով ամենատարբեր իրավիճակներում»¹⁵:

Հեգելյան դրույթից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ հայ ժողովրդական էպոսում էլ հավաքական ժողովուրդն իր սիրելի հերոսին՝ Դավթին, դնում է ամենատարբեր կենսական իրավիճակներում և կերտում, հիրավի, անմոռաց կերպար: Դավիթն արտասովոր մանուկ է. մեծանում է ոչ թե օրերով, այլ ժամերով, արտակարգ ուժի տեր է, ունի մանկական միամտություն, սակայն միաժամանակ խելացի է ու շրջահայաց. դրա համար էլ Բաթմանա կամրջի վրա ահաբեկում է իրեն Մսրա Մելիքի հրամանով սպանել կամեցող ծառաներին և նրանց խոստովանությունից հետո մեծահոգաբար ազատ է արձակում: Դավթի բնավորության հիմնական գծերից է մեծահոգությունը: Դավիթն անսահման սիրում է իր հայրենի եզերքը, հարազատներին, հասարակ ժողովրդին և շարունակ օգնում է նրանց: Նա բարի է ու աստվածավախ: Տանել չի կարողանում ոչ մի բռնություն: Նույնիսկ քանդում է Ծովասարի պարիսպները և ազատ արձակում վայրի գազաններին: Դավթին անհարիր են նենգությունն ու խարդախությունը. հավատում է Մսրա Մելիքի սիրավիր խոսքերին ու ընկնում նրա պատրաստած փոսը: Դավիթը Մսրա Մելիքի հետ մենամարտելիս Իսմիլ խաթունին ու նրա աղջկան է բաշխում առաջին երկու զարկերը՝ ի նշան երախտագիտության. վերջիններս մանուկ ժամանակ խնամել են իրեն:

Ուսուցիչն ուրույն ձևով ներկայացնում է Դավթի մեծահոգությունն ու վեհանձնությունը.

ա) Դավիթն արթնացնում է Մսրա գորքին կովից առաջ

Գնաց, էլավ Լեռա սարի գլուխ, կանչեց. -«Էհե՛յ,

Ով քրնած է՝ արթո՛ւն կացեք,

Ով արթուն է՝ ձիե՛ր թամբեք,

Ով թամբեր է՝ զենքե՛ր կապեք,

Ով կապեր է՝ էլե՛ք, հեծե՛ք,

Չ'ասեք Դավիթ գող - գող էկավ,   Գող -
գող զրնաց» (էջ 234):

¹⁵ «Хрестоматия по теории литературы», Пособие для студентов, Москва, 1982, с. 167 («У Гомера, например, каждый герой представляет собой живую совокупность свойств и черт характера. Ахилл является самым юным героем, но его юношеской силе свойственны и другие подлинно человеческие качества, и Гомер раскрывает перед нами это разнообразие черт его характера, ставя его в различнейшие ситуации»).

բ) Դավթի դիմումը Մսրա գորքին հաղթանակից հետո

Դավիթ ձիու գլուխ շրջեց,
Էլավ, գրնաց մեջ գորքերին,
Ինչ գորք գորական մնացե՛ Կանչեց,
հրամայեց, ասաց.
-Ամենիդ իրավունք կը տամ.
Ուր տեղեն էկեր եք՝ էլեք, գնացեք ձեր տեղ:
Էլեք, գնացեք ու ձեր տներ նստեք,
Դուք ինձ համար աղո՛թք արեք,
Իմ հորն ու մորն էլ օղորմի՛ տվեք.
Հանդա՛րտ կացեք,
Մեկ էլ չ'էլնեք ու գաք վեր Սասնա:
Մեկ էլ որ զենք առնեք մեր դեմ,
Թե որ դուք կովի գաք վեր մեզ՝
Քառսուն գազ խոր հորում ըլնեք,
Թե ջաղացի ջոջ քարի տակ,
Տ'էլնի ձեր դեմ Սասնա Դավիթ,
Տ'էլնի ձեր դեմ Թուր Կեծակին (էջ 247):

Սասունցի Դավթի կերպարին հատուկ հմայք է տալիս նրա սիրո պատմությունը և առ Խանդույթ ունեցած վերաբերմունքը: Ամեն ինչ այնքան բնական է, կենդանի, որ կարծես մի գեղեցիկ սիրավեպ լինի հավերժական սիրո մասին:

Սասնա դյուցազունների կերպարներն ընթերցողի հիշողության մեջ մնում են անմոռաց. դրա հիմքը ժողովրդական ասացողների հանճարի դրսևորումն է, որն առկա է նաև ուրիշ էպոսներում:

Մարիետա Շահինյանը, որը հանրագիտակ գրող էր, ֆիննական էպոսի՝ «Կալեվալայի» ռուսերեն թարգմանության առաջաբանում գրում է. «Երբեք չմոռացվող հզոր մարդկանց կերպարներ, բնության վիթխարի պատկերներ, ճշգրիտ նկարագիր աշխատանքային պրոցեսի, հագուստի, գյուղական կենցաղի,- այս բոլորը մարմնավորված է «Կալեվալայի» վիպական բարձր պոեզիայում»¹⁶:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսում Սասնա դյուցազունների կերպարները ևս պատկերված են բանաստեղծական խոսքի կատարյալ չափանիշներով:

Առանձնակի ձևով էպոսի ուսուցանողը կանգ է առնում կանանց կերպարների վրա, որոնք խիստ տարաբնույթ են:

---

¹⁶ «Калевала», Перевод с финского, Вступительная статья Мариэтты Шагинян, Москва, 1977, с. 31 («Мощные образы людей, навсегда вам запоминающиеся, грандиозные картины природы, точное описание процессов труда, одежды, крестьянского быта - все это воплощено в рунах «Калевалы» в высокую поэзию»).

Դրանց ընդհանրության մեջ ուսուցանողն առանձնացնում է Սասնա դյուցազունների կանանց, որոնք անսահման նվիրում ունեն իրենց ամուսիններին, Հայաստանին և ամուսնական հավատարմության մարմնավորումներ են: Այդպիսին է Սանասարի կինը՝ Դեղձուն Ծամը, որ Մեծ Մհերի մահից հետո փակվում է մութ սենյակում և մտնում խոր սգի մեջ. սուզը թողնում է միայն այն ժամանակ, երբ լսում է Քուռկիկ Ջալալու խրիսիանոսը ու իմանում, որ Դավիթը Սասունը պաշտպանելու համար կռվելու է Մելիքի դեմ: Ծեր կինը դիմում է Քուռկիկ Ջալալուն և աղերսում փրկել նորամանուկ Դավթին.

Իմ Դավիթ հե՛ր չո՛ւնի՝ անէս հերություն,
Իմ Դավիթ մե՛ր չու՛նի՝ անէ՛ս մերություն,
Իմ Դավիթ աղբեր չո՛ւնի՝ անէ՛ս աղբերություն,
Իմ Դավիթ դու տանես իր հոր Կաթնով Աղբուր,
Դավիթ ձիուց իջնի, իջնի ջուր խըմի,
Իմ Դավիթ դու տանես իր հոր փորձաքար-
Դավիթ իր թուր գարկի, գարկի սան, փորձի (էջ 230):

Իսկ որքան հայրենասեր է Արմաղանը. նա ներում է ամուսնուն Սասնա տան ծուխը չկտրելու, ազգի հարատևության համար, առաջնորդ ունենալու մղումով, ինքնակամ ընդհատում է իր կյանքը, որի պայման-հետևանքով լույս աշխարհ է գալիս Դավիթը՝ Սասնա դյուցազունների մեջ ամենահմայիչն ու հզորը:

Դավթի և Խանդութի սիրո պատմությունն իսկական սիրավեպ է. նրանում նրբորեն պատկերված են և՛ սիրո տվայտանք, և՛ սիրո վայելք, նաև կյանքում հազվադեպ հանդիպող հավերժական սեր: Համոզվելով, որ Դավիթն այլևս կենդանի չէ, Խանդութն իրեն ցած է նետում բերդի աշտարակից, ու նրա կրծքի գարկվելու տեղում բխում են երկու սառնորակ աղբյուրներ, որոնք խորհրդանշում են Դավթի և Խանդութի հավերժական սերը:

Իր ամուսնուն անմնացորդ նվիրված է նաև Գոհարը, որը մահվանից առաջ թողնում է հետևյալ կտակը.

Մեջ գրուկ. «Քենե կը խնդրեմ՝
Ինչ ժամանակ դու գաս, ինձի տեսնես,
Ինձի տանես Սասուն,
Խանդութ խանումի կուշտ թաղես» (էջ 316):

Մանրամասն ներկայացվում են մյուս կին հերոսները՝ Ձենով Հովանի կինը՝ Սարիեն, Չմշկիկ Սուլթանը, Իսմիլ Խաթունը և, վերջապես, Դավթի ուժը նպատակաուղղող արտատեր պառավը: Անհրաժեշտ է ընդգծել այն հանգամանքը, որ

հայ կանանց ժողովուրդը օժտել է դրական, իսկ այլազգի հերոսուհիներին՝ բացասական
գծերով:

Ինովացիոն դասերի փորձանմուշներ

Հավելվածում տեղադրում ենք ինովացիոն մեթոդներով գրականության դասը կազմակերպելու մի քանի դասատեսակների առաջադրանքներ, որոնք հարմարեցված են «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ուսուցմանը:

Գ	ՈԻ	Ս
---	----	---

Գիտեմ	Ուզում եմ սովորել	Սովորեցի
<p>Գիտեմ, որ «Մասունցի Դավիթ» էպոսը ձևավորվել է VIII-X դարերում, երբ Հայաստանն ազատագրական կռիվներ էր վարում արաբական լծի դեմ:</p>	<p>Ուզում եմ իմանալ, թե որ պատմիչներն են գրել հայերի այն ապստամբությունների մասին, որոնք ուղղված էին արաբական լծի դեմ:</p>	<p>Ես սովորեցի, թե որն է «Մասունցի Դավիթ» էպոսի պատմական հիմքը: Հիմա իմ գիտելիքներն առավել հարուստ են: Իմացա, որ էպոսի առաջին՝ «Մանասար և Բաղդասար» ճյուղը ձևավորվել է դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում, և այդ մասին վկայում են Աստվածաշնչի Հին կտակարանը, նաև Մովսես Խորենացին ու Թովմա Արծրունին: Արաբական ծանր լծի և նրա դեմ մղված ապստամբությունների վերաբերյալ ուշագրավ փաստեր կան թե՛ Ղևոնդ պատմիչի և թե՛ Թովմա Արծրունու պատմական երկերում: Թովմա Արծրունին իր պատմության գլուխներից մեկն ամբողջովին նվիրել է խութեցիների ապստամբությանը, որի ժամանակ խութեցի Հովնանը մերկազեն սպանում է արաբ ոստիկան Յուսուփին: Արծրունու վերոհիշյալ հատվածում</p>

		<p>հետաքրքիր փաստեր կան խութեցիների վարք ու բարքի մասին: Այդ փաստերը լիովին համապատասխանում են էպոսում նկարագրված սասունցիների բնութագրին: Թովմա Արծրունին պատմում է, թե սասունցիները շատ բարձրախոս են, նրանք զբաղվում են որսով: Սասունը չունի հաց, և ցանում են կորեկ, որից պատրաստված հացը սովի ժամանակ են միայն ուտում: «Սասունցի Դավիթ» էպոսում Դավիթը որսի նպատակով տրորում է արտատեր պառավի կորեկի արտը: Իսկ էպոսի երկրորդ ճյուղը ևս վկայում է, թե Սասունում եղել է հացի սակավություն: Երբ առյուծը փակում է հացի ճանապարհը, Մհերը Քեռի Թորոսից իմանում է, որ Սասունում վար ու ցանքսը քիչ է, և հացը գալիս է Հալեպից: Նույն կերպ հայտնի է դառնում, որ սասունցիները շատ հայրենասեր են և չեն հանդուրժում, որ թշնամին մտնի իրենց երկիր: Արծրունին վկայում է, թե սասունցիները խիստ բարեպաշտ են և միշտ իրենց բերանում ունեն հին սաղմոսները: Ես իմացա,</p>
--	--	---

		<p>որ Սասնա ղյուղագույնները վշտապես դիմում են Հիտուսին,</p>
--	--	---

		ապավինում նրա հովանավորությանը և իրենց թնին ունեն Խաչ Պատերազմին:
--	--	--

Քառաբաժանում

1. (աշխատանք բնագրի շուրջ)

Քառաբաժանման մեջ խոսքը «Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջին ճյուղի մասին է

Ձայներ	Երկու հիմնական արտահայտություն
1. Լսում եմ օտար հարկահանների դոփյունը:	1. Ես մեկ ջան եմ, Էրթամ, կորսը վիմ:
2. Ծովի ձայնը, որի ափին իր հայրենի եզերքին հրաժեշտ է տալիս Ծովինարը:	2. Մերն ասաց քահանային. -Տերտեր, Իմ տղաներին դաս տուր՝ կարդան:
3. Ծովինարի՝ տազնապով լի որոշման ձայնը:	

Հիմնական գաղափարը	Տրամադրություն
<p>Հայրենիքի ճակատագիրն ավելի կարևոր է, քան անձնական կյանքը:</p>	<p>1. Հիացմունք Օռվինարի արարքի նկատմամբ:</p> <p>2. Թախիծ հայրենի երկրից հեռանալու պատճառով:</p> <p>3. Ուրախություն, որ տղաները փա-</p>

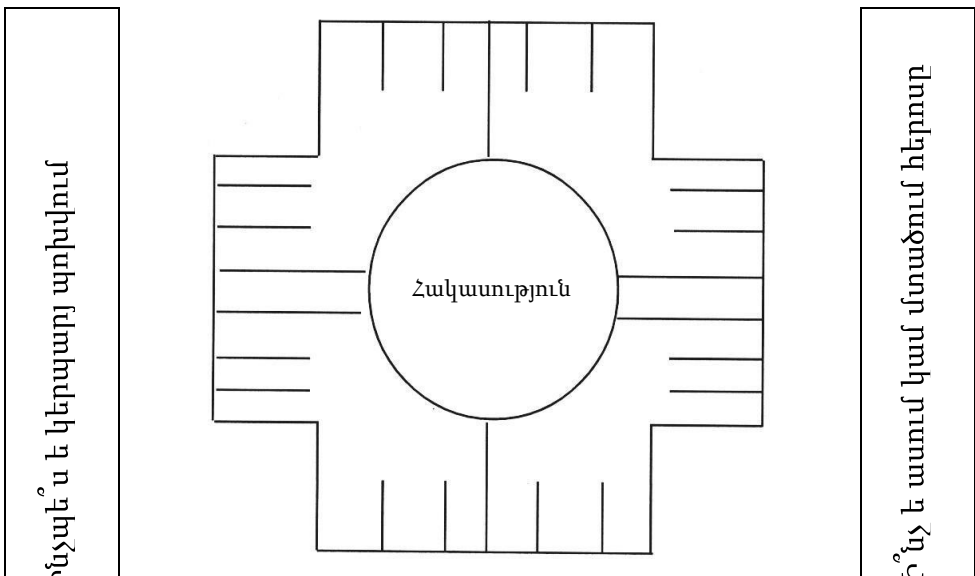
	<p>խուստով փրկում են իրենց կյանքը, խալիֆից ազատում են նաև իրենց մորը:</p>
--	---

Կերպարի վերլուծության գծագիր

Քառաբաժանում

2. (աշխատանք բնագրի շուրջ)

Տեսողական պատկերներ	Զգացում
<ol style="list-style-type: none"> 1. Հայոց Գագիկ թագավորի պալատին են մոտենում խալիֆի հարկահանները: 2. Երիտասարդ ու շատ գեղեցիկ Շովինարը: 3. Հայոց թագավորի պալատի խորհրդակցությունն աղջկա ամուսնության առթիվ: 4. Շովինարը խմում է հանկարծակի բխած աղբյուրի ջուրը:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Շովինարն իրոք շատ գեղեցիկ է: 2. Գագիկ թագավորը չի ուզում ամուսնացնել իր գեղանի դստերը կռապաշտ խալիֆի հետ: 3. Հպարտություն Շովինարի անձնագոհ արարքի համար:

Զուգորդում	Նոր վերնագիր
<p>(համեմատում այլ ստեղծագործության հետ) «Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջին ճյուղը կարելի է համեմատել Սուրբազանի «Ռուզան» դրամայի հետ: Երկու գրական ստեղծագործություններում էլ թե՛ Ծովինարը և թե՛ Ռուզանն այլադավան բռնակալի հետ ամուսնանում են հանուն հայրենի երկրի և ժողովրդի փրկության:</p>	<p>«Արքայադուստրը իրեն զոհում է հանուն հայրենիքի» կամ «Հայրենանվեր արքայադուստրը»</p>

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

«Սասունցի Դավիթ» էպոսը եղել և մնում է թե՛ դպրոցական և թե՛ բուհական ծրագրի կարևորագույն թեմա, և նրա ուսուցումը պահանջում է անհրաժեշտ հմտություն:

Էպոսի ուսուցումը ներկայացնում է հայ էպոսագիտության անցած ճանապարհը, որը սկսում է 1874 թվականից՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի առաջին գրառումից և հասնում մինչև մեր օրերը:

1939 թվականին նշվել է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ստեղծման հազարամյակը, և այդ առիթով հրատարակվել է համահավաք բնագիրը, որի հիմքում ընկած են եղել Կարապետ Մելիք Օհանջանյանի հրատարակած «Սասնա ծռեր» էպոսի տարբեր պատումների երեք սովորածավալ հատորները: Ինչպես Ֆ. Ֆեյդին է հաստատում, էպոսի համահավաք բնագիրն ամբողջովին ստեղծվել է ժողովրդական պատումների հիման վրա, և նրանում հեղինակային, անհատական հետսմուտ ոչինչ չկա, ողջը հյուսվել է՝ ըստ «ժողովրդական երակի»:

Հայկական հերոսական էպոսն ունի բացառիկ հարուստ գաղափարախոսություն: Այդ գաղափարախոսության ողջ բովանդակությունը մնում է որպես մշտական պահանջ՝ ուղղված ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլև համայն մարդկությանը:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի արվեստի ցուցիչն է նրանում գործող հերոսների խիստ անհատականացված և չմոռացվող կերպարների համակարգը:

Հայ ազգային էպոսի յուրացումը պահանջում է բնագրի բարբառային բառերի իմացություն, որոնք այնքան էլ մեծ քանակ չեն կազմում, և դրանց մի մասը դեռ պահպանված է այսօրվա խոսակցական հայերենում:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի ուսուցումը հնարավորություն է տալիս դասի ժամանակ ուշադրության կենտրոնում պահել ողջ դասարանը, անցկացնել աշակերտակենտրոն դասեր: Դասախոսությունը և դասը պարտադիր է վարել հետաքրքիր, աշխույժ. այդ

հնարավորությունն ընձեռում է գրական այս հուշարձանի հետաքրքրաշարժ բովանդակությունը:

Լևոն Շանթը, որը նաև հմուտ մանկավարժ էր ու կրթության գործի երկարամյա կազմակերպիչ, կարևորում էր ազգային նշանավոր դեմքերի, պատմական գիտելիքների ուսուցումը հայկական դպրոցներում. «Մեզի շրջապատող և մեզի հետ դարերու ընթացքին շփման մեջ եղող բազմաթիվ հին ու նոր ժողովուրդներու մասին կհիշվի, բազմատեսակ ընդհանուր պատմական երևույթներու և շարժումներու մասին կխոսվի, ինչպես, օրինակ՝ նախարարական ավատական կապերն են կամ խաչակիրներու արշավը, հույն - սասանական մրցակցությունը, քրիստոնեության ու մահմեդականության ծագումը և ուրիշ»¹⁷:

Լևոն Շանթի այս ցուցումը լիովին կիրառելի է «Սասունցի Դավիթ» էպոսն ուսուցանելիս:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի պատգամների միջոցով հայկական դպրոցներում և բուհերում կդաստիարակվեն ազգային ու համամարդկային ճիշտ գաղափարներով զինված քաղաքացիներ:

Օգտագործված գրականություն

ա) Հայերեն

1. Աբեղյան Մ., Երկեր, Ը, Երևան, 1985:
2. Առաքել Սյունեցի, Յաղագս քերականութեան համառատ լուծմունք, Լոս Անջելես, 1982:
3. Աստվածաշունչ, Բեյրութ, 1985:
4. «Ասք Իգորի արշավանքի մասին», Սուրեն Վահունու թարգմանությամբ, Դերենիկ Դեմիրճյանի խմբագրությամբ և ներածական հոդվածով, Երևան, 1985:
5. Դոլուխանյան Ա., Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, Երևան, 2008:
6. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Աղանդների հերքումը, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1970:
7. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ներածությունը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վրեժ Վարդանյանի, Երևան, 1978:
8. Թումանյան Հովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. IV, Երևան, 1991:
9. Կոնստանդին Երզնկացի, Լոյսն առաւօտուն, Երևան, 1981:

¹⁷ Լ.Շանթ, Երկերի ժողովածու, հ. V, Երևան, 2012, էջ 498:

10. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984:
11. Հովերոս, Իլիական, Հան ի հայ հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի ի Մխիթարեանց, Վենետիկ, 1864:
12. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996:
13. Հովհաննես Երզնկացի, Հաւաքումն մեկնութեան քերականի, Լոս Անջելէս, 1983:
14. Ղևոնդ, Պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր - Ղևոնդյանի, Երևան, 1982:
15. Մկրտիչ Նաղաշ, Աշխատասիրությամբ Էդ. Խոնդկարյանի, Երևան, 1965:
16. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981:
17. Նոր կտակարան, Ս.Էջմիածին, 1975:
18. Շանթ Լ., Երկերի ժողովածու, հ.V, Երևան, 2012:
19. Ջրբաշյան Էդ., Մախչանյան Հ., Գրականագիտական բառարան, Ընդհանուր խմբագրությամբ պրոֆ. Էդ. Ջրբաշյանի, Երևան, 1972:
20. «Մասնա ծոեր», Ժողովրդական վեպ, Աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, Երևան, 1977:
21. «Մասունցի Դավիթ», Հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1961:
22. Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. I, Երևան, 1978:
23. «Վասիլ Դիգենիս Ակրիստաս», Թարգմանություն, ուսումնասիրություն, ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1978:
24. «Քրիստոնյա Հայաստան», Հանրագիտարան, Երևան, 2002:
25. Օրմանյան արք. Մաղաբիա, Ծիսական բառարան, Երևան, 1992:

բ) ոուսերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն

1. Аникин В. П., Русская народная сказка, Пособие для учителя, Москва, 1977.
2. Далгат У. Б., Литература и фольклор, Москва, 1981.
3. „Калевала“, Вступительная статья Мариэтты Шагинян, Перевод Л.Бельского, Москва, 1977.
4. Кравцов Н.И., Лазутин С. Г., Русское устное народное творчество, Москва, 1983.
5. „Миф, фольклор, литература“, Ленинград, 1978.
6. „Проблемы современного сравнительного литературоведения“, Под редакцией Н.А. Вишневской и А.Д. Михайлова, Москва, 2004.
7. Сакулин П. Н., Наука о литературе, её итоги и перспективы, Москва, 2012.

8. Словарь русского языка, т. IV, С-Я, Москва, 1988.
9. „Слово о полку Игореве", Москва, 1987.
10. „Хрестоматия по теории литературы", Пособие для студентов, Москва, 1982.
11. Charles De Coster, La Légende et les aventures héroïques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak, Moscou, 1979.
12. Dumas Alexandre, Le comte de Monte-Cristo, t.III, Paris, 1979.
13. Labouret D., Meunier A, Les Méthodes du français au lycée, Paris, 1996.
14. The Reader's Companion to world literature, second edition, London, 2002.